

Ю. В. Крапива

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Механізми когнітивного оброблення публіцистичного тексту
(на матеріалі україномовних коротких журнальних статей)**

Крапива Ю. В. Механізми когнітивного оброблення публіцистичного тексту (на матеріалі україномовних коротких журнальних статей). У статті розглянуто процес когнітивного оброблення публіцистичного тексту. У ході дослідження описано механізми зазначеного процесу, встановлено загальну схему когнітивного оброблення тексту. Розглянуто конкретні випадки активізації компонентів концептуальної системи реципієнта – різних структур знань (фреймів, сценаріїв).

Ключові слова: когнітивне оброблення тексту, концептуальна система, фрейм, сценарій, публіцистичний текст.

Крапива Ю. В. Механизмы когнитивной обработки публицистического текста (на материале украиноязычных коротких журнальных статей). Данная статья посвящена анализу процесса когнитивной обработки публицистического текста. В ходе исследования выявлены механизмы данного процесса, определена общая схема когнитивной обработки текста. Рассмотрены конкретные случаи активизации компонентов концептуальной системы реципиента текста – различных структур знаний (фреймов, сценариев).

Ключевые слова: когнитивная обработка текста, концептуальная система, фрейм, сценарий, публицистический текст.

Krapiva Yu. V. Ways of Cognitive Processing of Publicistic Text (on the Material of the Short Magazine Articles in Ukrainian). The paper in question presents the analysis of the cognitive processing of publicistic text. In the course of this study the ways of the cognitive processing of text are determined; the scheme of this procedure is defined. The role of different components of the recipient conceptual system (i.e. frames, scripts) in the text processing is considered.

Key words: cognitive processing of text, conceptual system, frame, script, publicistic text.

Аналіз наукової спадщини О. О. Потебні свідчить про надзвичайно широкі й різнобічні питання, що їх порушував і осмислював цей видатний мовознавець. Багато концептуальних ідей автора є вдачним матеріалом і джерелом натхнення для сучасних дослідників. Як слушно зазначає В. Ю. Франчук, учений «володів рідкісним обдаруванням наукового передбачення» [16:4]. Визначною рисою наукової діяльності О. О. Потебні є те, що «він зумів використати такі методи дослідження мови та поетичної творчості, що по-справжньому розробляються лише в ХХ ст.» [16:4]. Одним із таких напрямів розвитку сучасної лінгвістики є когнітивна парадигма, до складу якої органічно ввійшла класична проблема співвідношення мови і мислення, «думки і мови» [13].

У теорії О. О. Потебні детально проаналізовано здатність слова не тільки створювати думку, але й накопичувати та зберігати індивідуальне і суспільне знання: «Думка, виплекана словом, починає належати безпосередньо до самих понять, у них знаходити шукане знання» [13:164]. Учений зазначає: «За допомогою слова людина знову дізнається про те, що вже було в її свідомості. Вона одночасно і творить новий світ з хаосу вражень, і збільшує свої сили для розширення меж цього світу» [12:302].

Для сучасних когнітивістів [9; 14; 17; 19; 20 й ін.] мова – це найбільш адекватний засіб дослідження знань: крізь призму мови існує можливість вивчати пов'язані зі значеннями слів компоненти концептуальної системи людини.

Традиційно концептуальна система визначена як «постійно конституйована система інформації (думок, знань), яку має індивід про існуючий або можливий світ» [11:280]. У когнітології ці знання трактують як декларативні і процедурні [7:71–79; 17], їм відповідають різні структури знань: 1) фрейм – «структура даних, призначена для зображення стереотипної ситуації» [15; 21:254] і 2) динамічний фрейм – сценарій [10; 22].

Мета пропонованої статті – установити механізми когнітивного оброблення публіцистич-

ного тексту та роль компонентів концептосистеми реципієнта в зазначеному процесі.

Актуальність теми дослідження зумовлена підвищенням інтересом лінгвістів до когнітивних механізмів сприйняття та розуміння тексту, зокрема публіцистичного [1; 3; 14; 18 й ін.].

Публіцистичний текст розглядаємо як продукт медіадискурсу – явища, яке реалізується в діалектичній єдності мовних і медійних ознак й утворюється у результаті взаємодії політичних, економічних і культурних чинників [6; 18].

Дослідження проведено на матеріалі коротких журнальних статей українського видання «Політика і культура». Причина звернення до текстів малого обсягу полягає в тому, що «ці тексти можна оглянути і спостерігати в найдрібніших їхніх деталях» [8:76].

Як відомо, у процесі когнітивного оброблення тексту, зокрема публіцистичного, реципієнт спирається на наявні в його концептосистемі моделі, основною функцією яких є формалізація всього розмаїття ситуацій навколишньої дійсності [2–5; 15]. Вибір загальної ментальної моделі, яка відбиває певний фрагмент екстралінгвальної дійсності – якусь референційну ситуацію (наприклад судову справу, бойові дії, весілля, демонстрацію фільму), реципієнт здійснює на початковому етапі когнітивного оброблення тексту. За значенням вибором керують відповідні мовні засоби тексту. Роль актуалізованої ментальної моделі полягає в тому, що вона, відносячи текст у цілому до певної референційної ситуації, полегшує процес сприйняття тексту, сприяє економії ментальних операцій і зусиль реципієнта. Цього досягають за рахунок того, що наявність цієї моделі дозволяє реципієнту на певних відрізках тексту здійснювати осмислення мовних засобів стрибкоподібно, використовуючи принцип «упізнання», а не поелементного аналізу.

Однак спочатку обрана ментальна модель надалі може виявитися або занадто загальною, що вимагає її уточнення, подальшої конкретизації, або взагалі не релевантною цьому тексту, що призводить до її заміни на іншу. Такі заміна,

уточнення й конкретизація обраних моделей мають на меті поступове наближення до кінцевого змісту тексту, який, як правило, є більш незмінним і конкретним, ніж кожна із застосовуваних для його прогнозування моделей.

Потрібно зазначити, що під час когнітивного оброблення тексту постійно взаємодіють два процеси: 1) аналіз мовних засобів, їх осмислення й розуміння, у результаті чого відбувається поетапне формування уявлення про тему тексту; 2) антиципація, яка полягає в тому, що зі сприйняттям перших слів тексту реципієнт прогнозує архітему тексту, яка належить до певної галузі дійсності, а отже, і до множини потенційних текстів, до цього конкретного тексту в тому числі. Відрізок тексту, на якому прогнозовано архітему, може бути різним, окремі фрагменти тексту мають більшу або меншу прогнозувальну силу. Як тема конкретного тексту, так і архітема є згортками, які завжди можуть бути розгорнуті в повний текст. Але відмінність між ними полягає в тому, що тема конкретного тексту завжди може бути розгорнута у вихідний текст, а архітема – у практично нескінченну множину різних текстів.

Коли реципієнт заглиблюється в текст, досить широка спочатку обрана ментальна модель починає наповнюватися конкретним змістом, наближаючись до теми конкретного тексту. При цьому відбувається перебудова існуючих змістових зв'язків у концептосистемі реципієнта, що стає можливим завдяки тому, що в процесі розуміння тексту лінія антиципації обернено взаємодіє з лінією осмислення за допомогою механізму коректування, який «вбудовано» як у процес осмислення, так і в антиципацію.

Під час осмислення з'ясовується не тема певного тексту, а те, що повідомляється про ту або іншу референційну ситуацію, описувану в тексті. При цьому відбувається формування маркерів адекватності або неузгодженості спочатку обраної моделі тому змісту тексту, який вимальовується в результаті оброблення сприйнятих реципієнтом мовних одиниць тексту. Підтвердження, коректування або відхилення обраної раніше моделі здійснюють за рахунок зіставлення двох змістів: 1) прогнозованого і 2) отриманого за допомогою декодування елементів тексту. Зміст, що виникає в процесі декодування мовних одиниць, – це усвідомлення безпосередньо не поданих відношень між значеннями сполучуваних елементів, яке дозволяє сприймати комбінацію як предметне ціле і сприяє формуванню відносно нової референційної ситуації, що може збігатися або не збігатися з описаною в тексті.

Зі сприйняттям тексту реципієнт вибирає більш конкретну фреймову модель. Якщо анти-

ципація підтверджується, то всередині цієї моделі здійснюється її наповнення, розгортання. Неузгодженість вимагатиме корекції, перебудови, вибору іншої моделі, що здійснюється на підставі нових комбінацій мовних засобів тексту, тобто за рахунок мовного змісту, який дозволяє сприймати комбінацію як предметне ціле. Антиципація не є односпрямованим процесом, оскільки їй властивий постійний перехід з мовного рівня тексту на предметний і назад. Власне антиципація ґрунтується на поверхневій структурі тексту, а її коректування відбувається на рівні глибинної структури. Саме зміст тексту, виражений на рівні глибинної структури, визначає ментальну модель і регулює перехід до теми тексту. Таким чином, процес антиципації змісту сприйманого тексту зводиться до трансформації архітеми в тему конкретного тексту.

У загальному вигляді процес когнітивного оброблення тексту має таку схему: 1) аналіз поверхневої структури тексту; 2) відбір загальної ментальної моделі певної референційної ситуації; 3) конкретизація обраної моделі ситуації або її заміна на іншу у випадку нерелевантності попередньої; 4) формування глибинної структури тексту; 5) кристалізація цілісного уявлення про описувану референційну ситуацію.

Під час сприйняття певного публіцистичного тексту наявні в реципієнта знання про навколишній світ використовуються не глобально, а дискретно, тобто залучається не вся концептуальна система, а лише деякі її складники.

Розглянемо окремо конкретні випадки активізації компонентів концептосистеми реципієнта під час когнітивного оброблення тексту.

Найпростіший випадок побудови публіцистичного тексту, а отже, і його когнітивного оброблення пов'язаний з апеляцією до декларативних знань реципієнта про референтів (його знань соціального, історичного, культурологічного, філологічного й іншого характеру). Наприклад:

Журналісти звинувачують одного з найекстравагантніших політиків Росії у зґвалтуванні неповнолітніх та гомосексуалізмі... «Нічого не було – звичайний бруд. Ви надивилися фільмів про Клінтона», – заявив журналістам Жириновський [Політика і культура, 1999, № 9].

Для успішного когнітивного оброблення вищенаведеної статті, окрім експліцитно поданих відомостей, важливими є потенційно наявні в концептосистемі реципієнта знання про референта тексту, які активізуються антропонімом *Жириновський*. До оброблення зазначеного тексту залучено також знання реципієнта про суміжного суб'єкта – Клінтона. Таким чином, до формування ментальної моделі референційної ситуації на-

веденого тексту включено асоціації між прізвищами двох відомих політиків, що виникають у свідомості реципієнта статті. Незважаючи на суб'єктивні відмінності між фреймами «Жириновський» і «Клінтон», що зберігаються в концептосистемі окремих реципієнтів, та індивідуальні конотації стосовно цих референтів, результатом когнітивного оброблення розглянутого тексту є виникнення інтегрованого цілісного уявлення про повідомлювану тему.

Осмилення нижченаведених фрагментів двох статей ґрунтується на імпліцитно поданій інформації про процедуру судового слідства, слухання справи у суді:

Печерський районний суд Києва відхилив позовну заяву Ярослави Стецько до Петра Симоненка про захист честі й гідності, ділової репутації та про стягнення матеріального відшкодування за завдання моральної шкоди [Політика і культура, 1999, № 9].

За торгівлю наркотиками суд Таїланду виніс смертний вирок громадянці України Вікторії Мамонтовій [Політика і культура, 2001, № 25].

Таким чином, продуцент тексту апелює вже до процедурних знань реципієнта й передбачає активізацію релевантних для цієї ментальної моделі судочинства компонентів його концептосистеми, які містять відомості про описувану референційну ситуацію, отримані читачем з інших текстів, минулого досвіду тощо: деталі попереднього розслідування, судового розгляду, статті кримінального кодексу певної країни тощо.

Порівняння двох вищенаведених статей свідчить про тісний зв'язок сценарних знань з певною суспільною практикою. Так, для української судової системи, на відміну від тайської, не є притаманним смертне покарання за зберігання та розповсюдження наркотичних речовин. Як бачимо, розглянуті знання є соціологізованими і стосуються правил і законів, чинних у межах певної етнокультурної спільноти.

Більш складними для реципієнта є випадки когнітивного оброблення тексту, що ґрунтуються на сценарії каузального зв'язку: встановлення

умовиводу є обов'язковою умовою сприйняття та розуміння змісту. Наприклад:

Великобританія вкотре підтвердила відданість консервативним цінностям. Військове відомство країни надіслало в Косово чотири бронепоезди, які востаннє воювали під час англо-бурської війни в Південній Африці... На думку британських військових, бронепоезди можуть принести користь і сьогодні. Наприклад, при пересуванні миротворчих сил і техніки в Косово [Політика і культура, 1999, № 10].

У вищенаведеному прикладі лише друга частина причинно-наслідкового відношення має експліцитне вираження. Присутність миротворчих сил у Косово є наслідком імпліцитного факту бойових дій на цій території.

Таким чином, можна зробити висновок про залежність процесу когнітивного оброблення публіцистичного тексту не тільки від особистісних параметрів реципієнта (його пам'яті, швидкості перебігу розумових процесів тощо), але й від уже наявних у його концептосистемі знань, які становлять спільний епістемологічний фон мовленнєвого спілкування продуцента і реципієнта тексту зазначеного типу. Успішність досліджуваного процесу прямо пропорційно залежить від адекватної активізації тих компонентів концептосистеми реципієнта, до яких апелює продуцент журнальної статті.

На нашу думку, перспективним є продовжити дослідження в напрямку встановлення ролі особистісних параметрів реципієнта в процесі когнітивного оброблення публіцистичного тексту шляхом зіставлення експериментальних даних, отриманих для певної вибірки респондентів, та використання ймовірно-статистичного методу для кількісної оцінки результатів. Априорі можна сказати, що розвинута та динамічна структура концептосистеми, високий ступінь асоціативної здатності реципієнта дають йому можливість отримати вичерпні відомості про певну референційну ситуацію на підґрунті експліцитно поданої мовними засобами інформації.

Література

1. Александрова О. В. Когнитивно-прагматические особенности построения дискурса в средствах массовой информации / О. В. Александрова // Текст и дискурс : традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования : сб. науч. тр. — Рязань, 2002. — С. 80—83.
2. Величковский Б. М. Современная когнитивная психология / Б. М. Величковский — М. : Изд-во МГУ, 1982. — 336 с.
3. Дейк Т. А. ван. Язык, познание, коммуникация : сб. статей ; пер. с англ. яз. под ред. В. И. Герасимова ; вступ. ст. Ю. Н. Караулова, В. В. Петрова / Т. А. ван Дейк. — Благовещенск : БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. — 308 с.
4. Дейк Т. А. ван. Стратегия понимания связного текста / Т. А. ван Дейк, В. Кинч // НЗЛ. Вып. 23. — М. : Прогресс, 1988. — С. 153—211.

5. Джонсон-Лэрд Ф. Процедурная семантика и психология значения / Ф. Джонсон-Лэрд // НЗЛ. Вып. 23. — М. : Прогресс, 1988. — С. 234—257.
6. Добросклонская Т. Г. Медиатекст: теория и методы изучения / Т. Г. Добросклонская // Вестник Московского университета. Сер. 10 : Журналистика. — 2005. — № 2. — С. 28—34.
7. Залевская А. А. Введение в психолингвистику / А. А. Залевская. — М. : РГГУ, 2000. — 382 с.
8. Кубрякова Е. С. О тексте и критериях его определения / Е. С. Кубрякова // Текст. Структура и семантика. Т. 1. — М., 2001. — С. 72—81.
9. Кубрякова Е. С. Проблемы представления знаний в языке / Е. С. Кубрякова // Структуры представления знаний в языке. — М. : ИНИОН, 1994. — С. 5—31.
10. Норман Д. Семантические сети / Д. Норман // Психология памяти / под общ. ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. — М. : ЧеРо, 1998. — С. 350—370.
11. Павиленис Р. И. Проблема смысла / Р. И. Павиленис. — М. : Мысль, 1983. — 286 с.
12. Потебня А. А. Из записок по теории словесности / А. А. Потебня // Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М. : Искусство, 1976. — С. 286—461.
13. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня // Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М. : Искусство, 1976. — С. 35—220.
14. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е. А. Селиванова — К. : ЦУЛ, «Фитосоциоцентр», 2002. — 336 с.
15. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания / Ч. Филлмор // НЗЛ. Вып. 23. — М. : Прогресс, 1988. — С. 52—93.
16. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня / В. Ю. Франчук. — К. : Наукова думка, 1985. — 165 с.
17. Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology / ed. by T. Janseen, G. Redeker. — B., N. Y. : Mouton de Gruyter, 1999. — 269 p.
18. Fowler R. Language in the News. Discourse and Ideology in the Press / R. Fowler. — London : Routledge, 1991. — 265 p.
19. Harman G. Cognitive Science? / G. Harman // The Making of Cognitive Science : Essays in Honor of G. H. Miller. — Cambridge, 1988. — P. 229—238.
20. Jackendoff R. S. Semantics and Cognition / R. S. Jackendoff. — Cambridge (Mass.), 1983. — 212 p.
21. Minsky M. A Framework for Representing Knowledge / M. Minsky // The Psychology of Computer Vision / P. A. Winston (ed.). — New York : McGraw-Hill, 1975. — P. 317—398.
22. Schank R. C. Scripts, Plans and Knowledge / R. C. Schank, R. P. Abelson // Thinking. Readings in Cognitive Science / ed. by P. N. Johnson-Laird, P. C. Wason. — Cambridge, 1977. — P. 421—432.